

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.22.01.06>

MICHAŁ NORBERT FASZCZA
UNIwersYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH /
UNIVERSITY OF SILESIA IN KATOWICE

 <https://orcid.org/0000-0003-3562-6217>

Narodziny „polskiej szkoły” historii militarnej a wojskowość antyczna W poszukiwaniu tożsamości badawczej (część 2)*

ABSTRACT

The Birth of the “Polish School” of Military History and Ancient Warfare In Search of a Research Identity (Part 2)

The issue of ancient warfare was often included in the publications of Polish classicists, although it usually did not constitute an independent research area. The long and well-established tradition of classical studies resulted in difficulties in the possibility of working out a common research position with representatives of the “Polish school” of military history, especially due to the changes taking place after 1926. After the end of World War II, the model inherited from the Second Polish Republic was continued, but the transformations taking place in the Polish higher education after 1989 constitute an opportunity to bring the two communities closer together and to unify research approaches in a natural way.

Keywords: Polish historiography, military history, interwar period, neo-romanticism, ancient warfare

* Za lekturę artykułu i przekazane uwagi pragnę podziękować: prof. Agacie Kluczek (Uniwersytet Śląski w Katowicach), prof. Krzysztofowi Królcykowi (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), prof. Mirosławowi Nagielskiemu (Uniwersytet Warszawski), prof. Dariuszowi Nawrotowi (Uniwersytet Śląski w Katowicach), prof. Januszowi Zuziakowi (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie), a przede wszystkim dr. Dariuszowi Faszcy (Akademia im. Aleksandra Gieysztorą w Pułtusku). W cytatach zachowano pisownię oryginalną.

STRESZCZENIE

Problematyka antycznej wojskowości była częstokroć uwzględniana w publikacjach polskich starożytników, choć zazwyczaj nie stanowiła samodzielnego obszaru badań. Wieloletnia, a przez to ugruntowana tradycja studiów klasycznych sprawiała, że możliwość wypracowania wspólnego stanowiska z przedstawicielami „polskiej szkoły” historii wojskowej była znacząco utrudniona, szczególnie wobec przemian zachodzących po 1926 r. Po zakończeniu II wojny światowej kontynuowano model odziedziczony po II Rzeczypospolitej, ale przeobrażenia zachodzące w polskim szkolnictwie wyższym po 1989 r. stanowią szansę na zbliżenie obu środowisk i naturalne ujednoczenie optyki badawczej.

Słowa kluczowe: historiografia polska, historia wojskowa, dwudziestolecie międzywojenne, neoromantyzm, wojskowość antyczna

Wstęp

W pierwszej części artykułu opublikowanego pod tym samym tytułem podjąłem się próby nakreślenia głównych tendencji, które wywarły wpływ na rozwój polskiej historiografii wojskowej w okresie bezpośrednio poprzedzającym odzyskanie niepodległości w 1918 r. oraz podczas tzw. dwudziestolecia międzywojennego (1918–1939). Obecnie postaram się przybliżyć optykę postrzegania zagadnień militarnych przez przedwojennych przedstawicieli środowiska akademickiego specjalizujących się w dziejach antyku. Takie ujęcie wymaga także zajęcia się formą i zakresem współpracy instytucji naukowo-wydawniczych Wojska Polskiego z cywilnymi uczonymi. Wszystko to pozwoli odpowiedzieć na pytanie czy przed 1939 r. było możliwe zbliżenie stanowisk, a nawet wypracowanie wspólnej wizji prowadzenia badań z zakresu starożytnej wojskowości.

Wzorce stworzone w dwudziestoleciu międzywojennym znajdują bezpośrednie przełożenie na okres przypadający po 1945 r. i współczesność, dlatego też uznałem, że wnioski z zakresu dziejów historiografii powinny zostać uzupełnione o refleksje noszące szerszy charakter. Uważam bowiem za konieczne zmierzenie się z pytaniem, czy odmienne drogi rozwojowe kolejnych pokoleń starożytników i autorów specjalizujących się w polskiej historii militarnej muszą w najbliższej przyszłości skutkować dalszym utrzymywaniem się rozbieżności, czy też ewolucja refleksji metodologicznej nieuchronnie doprowadzi do ich usunięcia. Wymaga

to wskazania tendencji sprzyjających zbudowaniu płaszczyzny porozumienia, ściśle związanych z przeobrażeniami szkolnictwa wyższego zachodzącymi w dłuższej perspektywie czasu po 1989 r.

Wojskowość starożytna w twórczości badaczy akademickich

Charakterystyczną cechą badań prowadzonych nad starożytną wojskowością, szczególnie silnie objawiającą się w niemieckim kręgu kulturowym, było zaangażowanie dwóch grup, które rychło nawiązały bliską współpracę: oficerów służby stałej (m.in. Wilhelm Rüstow, Georg Veith, August von Göler) oraz wykładowców uczelni wyższych i profesorów gimnazjalnych (m.in. Hermann Köchly, Hans Delbrück, Johannes Kromayer, Adolf Schulten, Alfred von Domaszewski, Theodor Steinwender). Żadna z nich, mimo świadomości znaczenia recepcji wzorców antycznych w procesie ewolucji nowożytnych sił zbrojnych, nie postrzegała swojej twórczości jako źródła gotowych rozwiązań, choć oczywiście rola wykształcenia klasycznego w formowaniu poglądów elity intelektualnej (w tym także oficerów) wciąż pozostawała niebagatelna¹. Rezerwa wobec postrzegania dziejów antycznych w kategoriach użytkowych wynikała z dominującego przekonania o nieprzystawalności ówczesnych rozwiązań do specyfiki konfliktów zbrojnych przełomu XIX i XX w., ale i z niezmiennie silnej pozycji *Altertumswissenschaft* w obrębie szeroko pojmowanej humanistyki.

Wojskowości nie traktowano przy tym jako „gorszego tematu”, ponieważ była ściśle związana z rozwojem takich organizmów państwowych, jak: Asyria, Persja, Ateny, Sparta, Macedonia, Kartagina czy Rzym. Bez względu na to, czy traktowano ją jako część historii politycznej, kulturowej, czy wydzielano jako osobne zagadnienie, panowała zgodność co do konieczności opisywania jej w szerokim kontekście, pozwalającym twórczo wykorzystać wielowiekowy dorobek w zakresie refleksji nad kulturą klasyczną. Szczególnie wyraźnie można to dostrzec na przykładzie wszelkiego rodzaju opracowań o charakterze syntetycznym.

Polscy starożytnicy, początkowo kształcący się w warunkach zaborów, byli silnie związani z nauką niemiecką, co dodatkowo

¹ K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*, Darmstadt 1972, s. 1–3; H. Bengtson, *Einführung in die Alte Geschichte*, München 1979, s. 1–3.

wynikało z dominującej pozycji tamtejszego środowiska akademickiego. Przed 1917 r. na niemieckie i austriackie uczelnie często wysyłano też młodych badaczy z czołowych uniwersytetów rosyjskich². Przełożyło się to na brak uprzedzeń żywionych wobec problematyki militarnej (lecz nie postaw militarystycznych!), a jednocześnie na kwestionowanie przekonania o szczególnych predyspozycjach oficerów do zajmowania się tą tematyką, pozostającą w związku z „klasycznie akademicką” filologią. W efekcie dominowała tendencja do opisywania zagadnień militarnych jako składowej historii politycznej, podobnie jak zwykli to czynić: Barthold G. Niebuhr, Theodor Mommsen, Karl J. Beloch i Eduard Meyer. Nie kolidowało to z poglądami głoszonymi przez H. Delbrücka, który dopuszczał uznanie wojskowości za wypadkową kultury, jednakże tę ściśle łączył z istnieniem państwa, co w jego oczach zapewniało prymat dziejom politycznym³.

Przede wszystkim w Niemczech, a zatem po 1918 r. również w Polsce, nie doszło do podporządkowania badań akademickich celom praktycznym, stąd też zakres poruszanych tematów zależał od woli uczonego, a nie od oczekiwań szeroko rozumianych instytucji państwowych⁴. Nawet jeśli oficerowie starali się twórczo wykorzystywać ustalenia starożytników, np. w kwestii manewru podwójnego oskrzydlenia zastosowanego pod Kannami (216 r. przed Chr.), to nigdy nie udało im się zdominować dyskursu, w różnych

² Okoliczności i przebieg takiego wyjazdu opisał T. Zieliński, *Autobiografia*, [w:] idem, *Autobiografia. Dziennik 1939–1944*, podali do druku H. Geremek, P. Mitzner, Warszawa 2005, s. 41–68.

³ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. IV (*Die Neuzeit*), Berlin 1921, s. IX; idem, *Weltgeschichte. Vorlesungen gehalten an der Universität*, Bd. I, Berlin 1931, s. 12. Ponadto: K. Christ, *op. cit.*, s. 164, 185.

⁴ Było to jedno z podstawowych założeń przyświecających dziewiętnastowiecznym niemieckim akademikom, silnie odczuwającym dystans utrzymywany przez wykładowców uczelni wojskowych. Co więcej, oficerowie zwykli odmawiać cywilnym badaczom prawa do podejmowania tematów militarnych z uwagi na cechujący ich brak doświadczenia praktycznego. Dlatego właśnie H. Delbrück podkreślał odmienne standardy dominujące w obu środowiskach („historyków militarnych” i „pisarzy militarnych”, określanych przez niego również „krytykami militarnymi”), mimo że pozostawał otwarty na ustalenia każdego z nich i uznawał pozytywny wpływ kontaktów utrzymywanych z oficerami (P. Paret, *Hans Delbrück on Military Critics and Military Historians*, „Military Affairs” 1966, vol. XXX, no. 3, s. 149; G.A. Craig, *Delbrück: The Military Historian*, [w:] *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. P. Paret, Princeton 1986, s. 326; J. Black, *Rethinking Military History*, London–New York 2004, s. 187).

zaś okresach wypominano im nieznajomość kontekstu kulturowego, prowadzącą do modernistycznego interpretowania przeszłości⁵. Do tego ogromną wagę przykładano do źródłoznawstwa, z którym oficerowie częstokroć sobie nie radzili.

W efekcie nie było w gronie starożytników „historyków wojskowych”, a jedynie „historycy starożytności zajmujący się w danym momencie wojskowością”. Rodziło to daleko idące konsekwencje, ponieważ wiodącą rolę odgrywała wiedza o antyku jako epoce: badacz mógł dowolnie obierać temat publikacji, ale prowadzone przez niego zajęcia (w przypadku wykładowców) bądź lekcje (w przypadku nauczycieli gimnazjalnych) koncentrowały się na kulturze klasycznej. Z tego względu sięganie po wiedzę z zakresu historii politycznej, społecznej czy gospodarczej oraz łączenie jej z wojskowością było naturalne i nie wymagało uzasadnienia, gdyż każdy dysponował podobnymi podstawami składającymi się na *Altertumswissenschaft*.

„Polska szkoła” historii wojskowej zrodziła się z kolei w ścisłym związku z wysiłkiem zbrojnym narodu ukierunkowanym na odzyskanie niepodległości, a następnie została podporządkowana potrzebom armii, co musiało zrodzić rozbieżności w zakresie podejmowanej tematyki, stosowanej metodologii czy nawet koncepcji kształcenia nowych adeptów specjalności⁶. Nie należało do rzadkości, że starożytnik nie orientował się zbyt dobrze w kwestiach militarnych, za to swobodnie potrafił nakreślić szerokie tło, przede wszystkim literackie, w ramach którego kształtowały się różne sfery ówczesnego życia. Z kolei historyk wojskowy musiał znać się na aspektach praktycznych, ponieważ jego twórczości przypisywano głównie funkcję użytkową. Sprawiało to, że nie wymagano od niego dogłębnej znajomości realiów opisywanej epoki, które mógł oczywiście zgłębiać we własnym zakresie. W takich warunkach decydującego znaczenia nabierały indywidualne inklinacje autorów.

Wszystko to implikowało istotne rozbieżności utrudniające integrację obu środowisk. Wystarczy w tym kontekście przywołać polemikę toczoną z udziałem Józefa Siemieńskiego i Ottona Laskowskiego, która nie doprowadziła do zbliżenia stanowisk, a jedynie

⁵ Podsumowanie stawianych im zarzutów: Y. Garlan, *War in the Ancient World: A Social History*, transl. J. Lloyd, London 1975, s. 19–20.

⁶ Por. M.N. Faszczka, *Narodziny „polskiej szkoły” historii militarnej a wojskowość antyczna. W poszukiwaniu tożsamości badawczej (część 1)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2022, R. XXI, nr 2, s. 221–235.

uwypukliła odmienne pryncypia⁷. Ponowne związanie się Wacława Tokarza (1928 r., Uniwersytet Warszawski) i Mariana Kukieła (1927 r., Uniwersytet Jagielloński w Krakowie) z cywilnymi uczelniami niewątpliwie stanowiło krok ku wzmocnieniu pozycji historii militarnej, szczególnie wobec szerokich horyzontów i niekwestionowanych dokonań obu uczonych, ale śmierć W. Tokarza w 1937 r. i rychły wybuch II wojny światowej sprawiły, że w tak krótkim czasie nie udało się wykreować alternatywnych, cywilnych ośrodków, które mogłyby konkurować z instytucjami wojskowymi⁸. Wobec uwidaczniającego się po 1926 r. regresu metodologicznego „historyków w mundurach”⁹ i ograniczonego wpływu grupy przejawiającej krytyczny stosunek do opcji piłsudczykowskiej¹⁰, w zasadzie jedynie W. Tokarz i M. Kukiel mogli przyczynić się do zmiany sytuacji, czego udało im się dokonać tylko w ograniczonym zakresie, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę odmienny kierunek rozwoju autorów będących oficerami służby stałej¹¹.

⁷ J. Siemieński, *W sprawie organizacji historii wojskowej. Badacze i archiwa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 1, s. 137–159; idem, *Replika dr. Józefa Siemieńskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 300–306; O. Laskowski, *W sprawie organizacji historii wojskowej. Odpowiedź dr. Józefowi Siemieńskiemu*, *ibidem*, s. 281–294.

⁸ Na temat działalności naukowej W. Tokarza w latach 1928–1937 i M. Kukieła w latach 1927–1939, por. J. Zuziak, *General Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997, s. 126–136; S. Herbst, *Wacław Tokarz 1873–1937*, [w:] *Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016. Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945. M-Ż*, red. P. Salwa, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 313–314; P. Biliński, *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Kraków 2018, s. 129–174; P.M. Żukowski, *Uniwersyteckie kariery Mariana Kukieła w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Historia – Wojsko – Polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 108–113. Na temat relacji między obu badaczami i ich stosunku do przemian zachodzących w instytucjach naukowo-wydawniczych Wojska Polskiego, por. P. Biliński, *Relacje Mariana Kukieła z Wacławem Tokarzem w świetle ich korespondencji*, [w:] *ibidem*, s. 206–214.

⁹ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996, s. 254–279.

¹⁰ *Ibidem*, s. 280–287.

¹¹ Pod tym względem większe osiągnięcia stały się udziałem W. Tokarza, który pozostawił grono uczniów kontynuujących w późniejszych latach jego badania, co legło u podstaw powstania „szkoły warszawskiej”. Por. W. Majewski, *Historia wojskowa w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego*, „Przegląd Historyczny” 1980, t. LXXI, z. 4, s. 673–692; T. Siewierski, *Warszawscy uczniowie Wacława Tokarza*, [w:] *Wacław Tokarz (1873–1937). Z Legionów Polskich na Uniwersytet Warszawski*, red. T.P. Rutkowski, T. Siewierski, Warszawa 2017, s. 213–229.

Wojskowość jako część historii polityczno-ustrojowej

W polskiej historiografii akademickiej dominowało opisywanie aspektów militarnych jako składowej dziejów politycznych, względnie w ramach charakteryzowania ustrojów państw starożytnych. Dotyczyło to zarówno przebiegu konfliktów zbrojnych, traktowanych zgodnie ze stanowiskiem wyrażonym przez Carla von Clausewitza jako „osiąganie celów politycznych”¹², jak i organizacji wojskowej, która w warunkach antycznych była silnie związana ze strukturą społeczną badanych wspólnot¹³.

Pierwszą publikacją polskiego autora szeroko uwzględniającą kwestie militarne była monografia Tadeusza Zielińskiego dotycząca ostatnich lat II wojny punickiej toczonyj w latach 218–201 przed Chr.¹⁴ Została ona oparta na rozprawie doktorskiej z 1880 r. i wkrótce doczekała się pochlebnej opinii ze strony samego T. Mommsena, co z miejsca zapewniło jej uznanie środowiska¹⁵. T. Zieliński jest współcześnie kojarzony głównie przez pryzmat studiów prowadzonych nad antycznymi religiami¹⁶, co tylko dowodzi wszechstronności typowej dla przedwojennych starożytników, a zarazem braku uprzedzeń żywionych wobec zagadnień militarnych.

¹² C. von Clausewitz, *O wojnie*, przekł. A. Cichowicz, L. Koc, F. Shoener, Warszawa 2022, s. 48–49, 496. Poparcie dla podejścia C. von Clausewitza zaprezentował na gruncie polskim M. Kukiel, *Miejsce historii wojskowej wśród nauk historycznych, jej przedmiot i podział*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925, I – Referaty*, Lwów 1925, s. 1–2.

¹³ We wspólnotach, które przyjęły model polisowy wynikało to ze ścisłego powiązania służby wojskowej z posiadaniem obywatelstwa (Y. Garland, *op. cit.*, s. 86–89, 91–93; M.H. Hansen, *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*, przekł. A. Kulesza, R. Kulesza, Warszawa 2011, s. 164–194; M. Bettalli, *Un mondo di ferro. La guerra nell'Antichità*, Bari–Roma 2019, s. 52–53). Z kolei wśród ludów barbarzyńskich poziom partycypacji militarnej męskich członków zbiorowości był bliski 100% (na temat wspomnianego kryterium: S. Andreski, *Military Organization and Society*, Berkeley–Los Angeles 1968, s. 33–34). Obszarami cechującymi się odmienną specyfiką były Egipt i Bliski Wschód, jednakże badania starożytnicze niejako od zawsze były skoncentrowane na cywilizacji grecko-rzymskiej, co zdeterminowało powszechność wspomnianej perspektywy.

¹⁴ T. Zieliński, *Die letzten Jahre des zweiten Punischen Krieges: ein Beitrag zur Geschichte und Quellenkunde*, Lipsiae 1880.

¹⁵ Idem, *Autobiografia...*, s. 65–66.

¹⁶ Podstawowym studium na ten temat pozostaje A. Gillmeister, *Między historiografią a historiozofią. Tadeusza Zielińskiego wizja religii rzymskiej*, Kraków 2015.

W podobnym duchu została utrzymana książka Piotra Bieńkowskiego na temat chronologii wojny sertoriańskiej (80–71 przed Chr.), postrzeganej przez autora jako jeden z etapów wewnętrznych konfliktów politycznych trapiących późnorepublikański Rzym¹⁷.

Wpływ T. Mommsena – choć w odmienny sposób – uwidocznił się także w przypadku twórczości nestora polskich badaczy antyku, a mianowicie Kazimierza Morawskiego, zaliczającego się do grona jego uczniów¹⁸. Wielkopolskie pochodzenie K. Morawskiego w połączeniu z wieloletnią stycznością z admiratorami polityki prowadzonej przez Ottona von Bismarcka (do których należał i T. Mommsen) sprawiły, że przyjęta przez niego perspektywa była przepojona głęboką niechęcią wobec militarystyki, ekspansjonizmu i darwinizmu społecznego. Dał temu wyraz m.in. w książce zatytułowanej *Rzym i narody*: „W dzisiejszej historiografii rzymskiej znajdujemy przeważnie tylko słowa podziwu dla Rzymian i ich zdobywczy; zasoby cywilizacji, które z sobą przynieśli, każą zamykać oczy na straszne strony tego procesu, być głuchym dla jęków i skarg narodów, które uległy pod brzemieniem rzymskiego oręża. Szczególnie ten historyk o wielkim talencie i większej jeszcze erudycji, który w nowszych czasach pisał dzieje Rzymu, aby dla swego narodu stworzyć wzory działania, historyk, który zamierzył, aby idee rzymskie stały się dla Prus wytycznymi zasadami postępowania, a z drugiej strony wniósł do dziejów rzymskich pełno nowożytnych, specjalnie pruskich pojęć, Mommsen wpłynął przeważnie na panujące dziś w tej mierze sądy i wyobrażenia. Zaborcza polityka Rzymu znajduje w nim najgorętszego obrońcę, za zaborem idzie tępienie pogwałconych [...]; skargi i smutki uciśnionych wyrrywają mu z ust często słowa ironji i sarkazmu, a dla uczuć łagodniejszych dla panujących znajduje on tylko wyrazy potępienia”¹⁹.

¹⁷ P. Bieńkowski, *Kritische Studien über Chronologie und Geschichte des sertorianischen Krieges*, Wien 1891.

¹⁸ K. Morawski, *O Kazimierzu Morawskim. Ze wspomnień syna i kronik rodzinnych*, Kraków 1973, s. 37–38; K. Korus, *Dla Polski – życie i działalność Kazimierza Morawskiego*, [w:] *Kazimierz Morawski (1852–1925). W służbie nauki i narodu*, red. R.M. Zawadzki, S. Stabryła, Kraków 2008, s. 13.

¹⁹ K. Morawski, *Rzym i narody. Podbój Zachodu. Wschód i Żydzi*, Warszawa 1924, s. 8–9. Zagadnienie brutalnego postępowania Rzymian z innymi ludami obszernie przedstawił on już w 1886 r.: *idem*, *O ucisku narodowości w starożytnym Rzymie*, „Przegląd Polski” 1886, t. XXI, z. 1, s. 1–32. Porównując obie publikacje można dostrzec ewolucję sposobu budowania narracji przez autora, co oczywiście nie zmienia ich wydźwięku, nieodmiennie zakorzenione w polskiej tradycji

Autorytet K. Morawskiego, w połączeniu z narzucającymi się analogiami do dramatycznych kolei dziejowych Polski, sprawił, że w naszym kraju nigdy nie rozwinął się nurt bezrefleksyjnej fascynacji rzymskimi podbojami. Tej głęboko humanistycznej postawie zawdzięczamy występujący na gruncie historiografii brak przeświadczenia o wyższości cywilizacyjnej jednej wspólnoty nad innymi²⁰. Zresztą już wcześniej K. Morawski przeciwstawiał się gloryfikowaniu Gajusza Juliusza Cezara, którego postrzegał jako niezwykle zdolnego, acz bezwzględnie i okrutnego wodza, który na domiar złego zniszczył ustrój republikańskiego Rzymu²¹. Zapewne nie bez znaczenia była admiracja wyrażana wobec tej postaci przez T. Mommsena.

Perspektywę K. Morawskiego podzielał Henryk Sienkiewicz, pozostający z nim w zażyłych stosunkach²². W ten sposób na łamach *Quo vadis* siła rzymskiej władzy została skonfrontowana z mocą ducha płynącą z chrześcijaństwa. Niechęć wobec rzymskiego ekspansjonizmu, podobnie jak wobec cesarskiego systemu władzy, była charakterystyczna dla całej polskiej twórczości literackiej tego okresu, ponieważ jednoznacznie kojarzyły się one z zaborcami²³. Również K. Morawski nie omieszkał wyrazić przekonania o wyższości chrześcijańskiego miłosierdzia nad bezwzględną siłą legionów i sprawnością rzymskiej administracji²⁴.

Aspekty wojskowe znalazły się też w syntezach dziejów starożytnych, wśród których naczelną rolę zajmuje zakrojony na szeroką skalę, wielotomowy projekt pt. *Wielka historia powszechna*.

humanistycznej, której – o czym zapomina się coraz częściej – daleko było do apologizowania agresywnych poczynań wobec sąsiadów.

²⁰ Por. T. Polański, *Rzym i narody na tle badań naukowych i doświadczeń historycznych ostatniego stulecia*, [w:] Kazimierz Morawski..., s. 40–42, 48–49.

²¹ K. Morawski, *Proza i prozaicy w okresie cycerońskim*, Kraków 1912, s. 37–39, 43–44. W twórczości K. Morawskiego krytyka Cezariańskich podbojów z czasem przybrała bardziej zdecydowaną formę: idem, *Rzym i narody...*, s. 53–57. Niewykluczone, że pewną rolę odegrała popularnonaukowa formuła drugiej z przywołanych książek, pozwalająca na zastosowanie bardziej potoczystego języka. Ponadto warto zwrócić uwagę na fakt, że między ich wydaniem doszło do wybuchu I wojny światowej, co również mogło wywrzeć na autora określony wpływ.

²² *Antologia wypowiedzi Henryka Sienkiewicza o „Quo vadis” zaczerpniętych z jego korespondencji*, [w:] *Z Rzymu do Rzymu*, red. J. Axer, Warszawa 2002, s. 252 (list z 2 VI 1894), 254 (list z 18 IX [1894]), 260–261 (list z [1895]).

²³ J. Axer, *Polska w „Quo vadis” – uwagi na koniec wieku*, [w:] *Z Rzymu do Rzymu...*, s. 145–146.

²⁴ K. Morawski, *Rzym i narody...*, s. 67–68; idem, *Rzym. Portrety i szkice*, Kraków 1924, s. 295–297.

Pierwszy tom został poświęcony pradziejom i kulturom Bliskiego Wschodu, a w skład kolegium autorskiego weszli: Józef Bromski, Jan Czekanowski, Jan Jaworski, Józef Kostrzewski, Teofil Narolewski, Stefan Przeworski, Eugeniusz Słuszkiewicz i Jerzy Smoleński (przedmowę napisał Ludwik Finkiel)²⁵. Znaczna liczba uczonych zaproszonych do współpracy wynikała z rozpiętości chronologicznej, wymagającej zaangażowania specjalistów zajmujących się różnymi okresami i kulturami. Mniejsze trudności wystąpiły w przypadku opracowania tomu drugiego (Grecja) i trzeciego (Rzym). Przybliżenie czytelnikom dziejów antycznej Hellady powierzono Tadeuszowi Wałkowi-Czerneckiemu i Stanisławowi Witkowskiemu²⁶, Rzymu zaś – Ludwikowi Piotrowiczowi²⁷. Z uwagi na prestiżową, a przez to kosztowną formę wydania i datę ukazania się w sprzedaży (lata trzydzieste XX w.), wspomniane syntezy miały ograniczony wpływ na rozwój wiedzy historycznej ogółu społeczeństwa. Równoległe własną wizję historii grecko-rzymskiej zaprezentował T. Zieliński, nadając jej formę popularnonaukową²⁸.

Podobnie popularny charakter nosiły krótkie biografie wydane w ramach serii „Biblioteka Filomaty”. Wśród nich ukazały się prace poświęcone: Ksenofontowi (Zofia Schulbaumówna, Artur Rapaport)²⁹ i Hannibalowi Barkasowi (Bronisław Biliński)³⁰. Powojenny rozwój badań poświęconych obu postaciom sprawił, że obie biografie zachowały dziś głównie wartość kolekcjonerską.

Dużym wydarzeniem naukowym było ukazanie się w 1924 r. monografii autorstwa T. Wałka (Wałka-Czerneckiego) poświęconej okolicznościom upadku monarchii macedońskiej, w znacznej mierze związanych z przebiegiem konfliktów zbrojnych toczonych z republiką rzymską³¹. Autor potraktował je jako składową dziejów politycznych i nawet w treści rozważań wstępnych poświęconych charakterystyce państwa macedońskiego skupił się na aspektach

²⁵ J. Bromski *et al.*, *Pradzieje ludzkości i historia państw Wschodu (Wielka historia powszechna, t. I)*, Warszawa 1935.

²⁶ T. Wałek-Czernecki, S. Witkowski, *Dzieje greckie (Wielka historia powszechna, t. II)*, Warszawa 1934.

²⁷ L. Piotrowicz, *Dzieje rzymskie (Wielka historia powszechna, t. III)*, Warszawa 1934.

²⁸ T. Zieliński, *Starożytność bajeczna*, Warszawa 1930; *idem*, *Grecja niepodległa*, Warszawa 1933; *idem*, *Rzeczpospolita rzymska*, Warszawa 1935; *idem*, *Cesarstwo rzymskie*, Warszawa 1938.

²⁹ Z. Schulbaumówna, A. Rapaport, *Xenophon. Żołnierz-historyk*, Lwów 1935.

³⁰ B. Biliński, *Hannibal*, Lwów 1935.

³¹ T. Wałek, *Dzieje upadku monarchji macedońskiej*, Kraków 1924.

instytucjonalnych, demograficznych oraz finansowych³², o potencjale wojskowym wspominając jedynie w ogólnych zarysach³³. Było to ujęcie zbliżone do zaprezentowanego wcześniej przez T. Zielińskiego względem II wojny punickiej, a przez to wpisujące się w szerszą, ogólnoeuropejską tendencję³⁴.

Niektóre zagadnienia z zakresu relacji rzymsko-macedońskich stały się tematem odrębnych studiów T. Wałka-Czerneckiego opublikowanych w języku francuskim³⁵. Pozwoliło to na ich upowszechnienie wśród uczonych nie dysponujących znajomością języka polskiego.

Prawdopodobnie największe zainteresowanie zagadnieniami militarnymi przejawiał w gronie starożytników Zdzisław Zmigryder-Konopka, były żołnierz Legionów Polskich, który służbę wojskową zakończył w 1919 r. w stopniu podporucznika, a w późniejszych latach zaliczał się do grona zwolenników sanacji³⁶. Koncentrując swoje zainteresowania na składowych ustroju rzymskiego, opisywał kompetencje militarne urzędników i ramy prawne toczonych przez nich wojen³⁷. Studia prowadzone nad ustrojem rzymskim

³² *Ibidem*, s. 1–35.

³³ *Ibidem*, s. 25–27.

³⁴ Por. nakreślony przez autora zakres tematyczny książki, jednoznacznie odnoszący się do dziejów militarnych, jednak nie traktowanych jako materia o samodzielnym charakterze, a przez to nie wymagająca formalnego wyodrębnienia: „Książka niniejsza traktuje ostatnie czasy niepodległej Macedonji, wypełnione przedewszystkiem walką z Rzymem, która miała doprowadzić do ostatecznego zniszczenia państwa i narodu macedońskiego. Konflikt ten posiadał niezmierną doniosłość dziejową, albowiem zadecydował nietylko o losach samej Macedonji, lecz także całego świata hellenistycznego” (*ibidem*, s. 1).

³⁵ T. Wałek-Czernecki, *La politique romaine en Grèce et dans l’Orient Hellenistique au IIIe siècle av. J.-C.*, „Revue de philologie” 1925, t. XLIX, s. 28–54, 118–142; idem, *Les origines de la seconde guerre de Macédoine*, „Eos” 1928, vol. XXXI, s. 369–404; idem, *La chronologie de la première guerre de Macédoine*, „Revue de philologie” 1928, t. LIV, s. 5–24. Por. także idem, *Dzieje upadku monarchji macedońskiej (L’histoire de la destruction de la monarchie macédonienne)*, „Bulletin International de l’Académie des Sciences de Cracovie. Classe de philologie. Classe d’histoire et de philosophie / Anzeiger der Akademie der Wissenschaft in Krakau. Philologische Klasse. Historisch-philosophische Klasse” 1921, no. 6, s. 53–60.

³⁶ I. Biezuńska-Małowist, *Zdzisław Zmigryder-Konopka (1897–1939)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 360–361, 372–373.

³⁷ Z. Zmigryder-Konopka, *Oblicze prawne ekspansji rzymskiej*, Varsoviae 1934; idem, *Studja nad historją ustroju rzymskiego*, t. I, Warszawa 1938. W formie osobnej publikacji ukazało się również hasło encyklopedyczne przeznaczone

zbliżały go do środowiska romanistów, choć nigdy nie powierzono mu prowadzenia zajęć na Wydziale Prawa UW³⁸. Nie były to jedyne przejawy zainteresowania dziejami wojskowości ze strony Z. Zmigrydera-Konopki, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu.

Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem niż dzieje grecko-rzymskie cieszyła się historia Bliskiego Wschodu, niemniej i w tym obszarze polscy starożytnicy pozostawili po sobie interesującą spuściznę. L. Piotrowicz zmierzył się z problematyką upadku imperium asyryjskiego (VII w. przed Chr.) w świetle treści nowo odkrytej kroniki babilońskiej³⁹, Tadeusz Siuta zaś przygotował studium o powstaniu wszczętym przez satrapę perskiego Datamesa (IV w. przed Chr.). Wobec wybuchu II wojny światowej druga z wymienionych pozycji nie doczekała się publikacji za życia autora i dopiero w 2019 r. doszło do jej przybliżenia czytelnikom⁴⁰.

Wojna i kultura

Mniej popularną orientacją badawczą było ujęcie kulturowe, charakteryzujące się traktowaniem wojny jako integralnego elementu kultury. Obecnie chyba już nikomu nie przysłoby do głowy kwestionować przekonania, że stosunek do przelewania krwi i śmierci, rytuały związane z wojną bądź prawne ramy konfliktów stanowią wypadkową kultury, szczególnie od czasu opublikowania monografii Johna Keegana⁴¹ i Martina van Crevelda⁴², na gruncie zaś historii starożytnej – Jona E. Lendona⁴³. Świadomość tego faktu mogła łatwo umknąć uczonym, którzy traktowali historię wojskową w sposób użytkowy, tracąc z oczu najważniejsze „narzędzie” wojny, czyli człowieka wraz z jego przekonaniem i doświadczeniami. Współcześnie kulturowa historia wojska i wojen jest uważana

do *Encyklopedji wojskowej*, której ósmy tom nigdy nie został wydany, a którego poszczególne części ukazywały się w formie odrębnych zeszytów: idem, *Ustrój starożytnego Rzymu (Encyklopedja Wojskowa, cz. 65)*, Warszawa 1938.

³⁸ B.A. Czech-Jeziarska, *Nauczanie prawa rzymskiego w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Lublin 2011, s. 114–131.

³⁹ L. Piotrowicz, *Upadek Asyrii w świetle nowo odkrytej kroniki babilońskiej*, Kraków 1928.

⁴⁰ T. Siuta, *Datames*, oprac. K. Królczyk, Poznań 2019.

⁴¹ J. Keegan, *A History of Warfare*, New York 1993.

⁴² M. van Creveld, *The Culture of War*, New York 2008.

⁴³ J.E. Lendon, *Soldiers & Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*, New Haven–London 2005.

za część „nowej historii wojskowości” (*the new military history*)⁴⁴, choć Luigi Loreto słusznie zauważył, że w znacznej mierze stanowi ona wskrzeszenie kierunków badawczych eksploatowanych już na przełomie XIX i XX w., po czym na pewien czas zmarginalizowanych za sprawą dominacji historiografii anglo-amerykańskiej⁴⁵.

Najbardziej oryginalnym polskim dziełem zaliczanym do tego nurtu jest monografia autorstwa Mieczysława S. Popławskiego⁴⁶. Analizując związek religii i prawa rzymskiego w kontekście konfliktów zbrojnych, autor sięgnął po metodę porównawczą spopularyzowaną ponad dziesięć lat później przez Georgesa Dumézila, łącząc tradycyjne ujęcie filologiczne z antropologią kulturową. Rdzeń książki powstał na podstawie seminariów prowadzonych w Sankt Petersburgu przez Michaiła Rostovtzeffa (Rostowcewa)⁴⁷, najśłynniejszego ucznia T. Zielińskiego⁴⁸. W panteonie prekursorów polskich studiów starożytniczych M.S. Popławski zajmuje daleko mniej eksponowane miejsce niż predestynował go do tego dorobek – pozycja i osobowość starszego o ponad 30 lat T. Zielińskiego sprawiły, że wśród „petersburskich” uczonych to właśnie on, a nie M.S. Popławski skupiał na sobie powszechną uwagę i cieszył się większym uznaniem⁴⁹.

W bardziej tradycyjnej konwencji zostało utrzymane krótkie studium Tadeusza M. Lewickiego poświęcone triumfowi rzymskiemu, wydane nakładem lwowskiego „Filomaty”⁵⁰. Jego treść nie sugeruje, aby zostało zaplanowane jako uzupełnienie bądź polemika z interpretacjami M.S. Popławskiego. Wydaje się, że autorowi przyświecał raczej zamiar upowszechnienia podstawowej wiedzy na ten temat.

⁴⁴ M.N. Faszczka, *Cztery drogi, jeden cel. „Nowa historia wojskowości” i formy jej propagowania*, [w:] *Narracje historyczne we współczesnym świecie*, red. K. Garczewski, A. Garczewska, Bydgoszcz 2021, s. 289–291.

⁴⁵ L. Loreto, *Per la storia militare del mondo antico. Prospettive retrospettive*, Napoli 2006, s. 173–176, 215–217.

⁴⁶ M.S. Popławski, *Bellum Romanum. Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 1923.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 2.

⁴⁸ T. Zieliński, *Autobiografia...*, s. 126, 133–134, 178.

⁴⁹ Znamienne, że T. Zieliński ani razu nie wymienił go w swojej *Autobiografii*. Mimo to nie ma powodu, aby zakładać, że było to związane z jakimś konfliktem – M.S. Popławski (*Bellum Romanum...*, s. 26, 142) zwykł się wypowiadać o T. Zielińskim z najwyższym szacunkiem. Brak zażyłości wynikał najprawdopodobniej z różnicy wieku, relacji akademickiej (uczeń–mistrz), a także przynależności do odmiennych kręgów towarzyskich.

⁵⁰ T.M. Lewicki, *O triumfie rzymskim*, Lwów 1934.

Specyficzną odmianą kultury rzutującą na postrzeganie szeroko rozumianej wojskowości jest także kultura literacka. Dotyczy to zarówno sposobów kształtowania postaw społecznych uznawanych za pożądane (patriotyzm, pobożność, męstwo, zdyscyplinowanie), jak i narracji poświęconych wojnom oraz piśmiennictwa teoretycznowojskowego. W ramach historii wojskowej źródła nazbyt często bywają redukowane do zawartych w nich informacji, traktowanych w kategorii prawdy/fałszu, z pominięciem refleksji na temat ewolucji schematów narracyjnych i żywotności toposów literackich. Tymczasem pozbawienie ich niezbędnego kontekstu może doprowadzić do nieświadomego reprodukcji kreacji obliczonych na manifestację gruntownego wykształcenia i znajomości dzieł uznawanych za klasyczne.

T. Zieliński i S. Witkowski podjęli się scharakteryzowania literatury starożytnej Grecji⁵¹, K. Morawski zaś przygotował monumentalne, siedmiotomowe opracowanie dotyczące literatury rzymskiej⁵², które następnie streścił w jednym tomie⁵³. W tym kontekście warto również wspomnieć o pracy M.S. Popławskiego poświęconej sposobowi konstruowania narracji przez Cezara⁵⁴.

Wojskowość antyczna jako samodzielny przedmiot badań

Być może najbardziej interesującym (gdyż stosunkowo nowym i słabo reprezentowanym na gruncie polskiej nauki) nurtem było traktowanie wojskowości antycznej jako samodzielnego obszaru badań, podobnie jak czyniła to część uczonych niemieckojęzycznych (np. H. Delbrück, A. von Domaszewski, J. Kromayer, G. Veith, T. Steinwender). W warunkach funkcjonowania modelu polisowego w zasadzie nie dało się oddzielić problematyki militarnej od aspektów społeczno-politycznych, co znalazło odbicie w twórczości

⁵¹ T. Zieliński, *Literatura starożytnej Grecji epoki niepodległości*, cz. 1 (*Zarys ogólny*), Warszawa–Kraków 1923; idem, *Literatura starożytnej Grecji epoki powszechnej*, cz. 1 (*Zarys ogólny*), Warszawa 1931; S. Witkowski, *Historjografja grecka i nauki pokrewne (chronografja – biografja – etnografja – geografja)*, t. I–III, Kraków 1925–1927.

⁵² K. Morawski, *Historja literatury rzymskiej za Rzeczypospolitą*, Kraków 1909; idem, *M. Tullius Cicero. Życie i dzieła*, Kraków 1911; idem, *Proza i prozaicy...*; idem, *Vergilius i Horatius*, Kraków 1916; idem, *Owidyusz i elegicy w epoce Augusta*, Kraków 1917; idem, *Od Augusta do czasów Hadrijana*, Kraków 1919; idem, *Schyłek literatury rzymskiej w drugim i trzecim wieku po Chr.*, Kraków 1921.

⁵³ Idem, *Zarys literatury rzymskiej*, Kraków 1922.

⁵⁴ M.S. Popławski, *Literackie walory pamiętników Cezara*, Lublin 1933.

polskich autorów. Dominowało w niej ujęcie wydarzeniowe i źródłoznawcze, charakterystyczne raczej dla pierwszego etapu rozwoju historiografii poświęconej starożytnym militariom, niż dla piśmiennictwa H. Delbrücka i jego naśladowców, którzy starali się pójść o krok dalej i uchwycić podstawowe zasady prowadzenia działań wojennych.

Pierwszymi publikacjami mieszczącymi się w tym nurcie były artykuły T. Wałka (Wałka-Czerneckiego) poświęcone działaniom morskim prowadzonym podczas wojny lamijskiej (323–322 przed Chr.)⁵⁵. Stanowiły one swoiste rozszerzenie wydanej niedługo potem monografii tego autora, w której naczelne miejsce zajmowały wątki z zakresu historii politycznej⁵⁶.

Innym artykułem odnoszącym się do świata greckiego była przygotowana przez S. Witkowskiego charakterystyka organizacji wojskowej Sparty i okoliczności wykształcenia się eforatu⁵⁷. Wyeksponowanie w tytule dwóch ściśle ze sobą powiązanych wątków sprawia, że – nawet uwzględnwszy daleko posuniętą militaryzację społeczeństwa spartańskiego – równie dobrze tekst ten można zaklasyfikować jako publikację z zakresu historii politycznej.

Z. Zmigryder-Konopka był z kolei autorem dwóch artykułów dotyczących bitwy stoczonej w Lesie Teutoburskim w 9 r.⁵⁸ Są one o tyle interesujące, że nie omieszkali w nich podkreślić wagi tego zdarzenia dla procesu kształtowania się niemieckiego nacjonalizmu, opartego na eksponowaniu szczególnej wojowniczości przodków i ich rzekomo odwiecznej wrogości wobec Rzymu.

Incydentalny, ale jakże prestiżowy, kontakt z militariami miał też Rafał Taubenschlag. Zaproponowano mu bowiem napisanie hasła traktującego o rzymskim wojskowym prawie karnym do *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

⁵⁵ T. Wałek, *Operacje morskie w czasie wojny lamijskiej (Kriegerische Unternehmungen zur See während des lamischen Krieges)*, „Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie. Classe de philologie. Classe d'histoire et de philosophie / Anzeiger der Akademie der Wissenschaft in Krakau. Philologische Klasse. Historisch-philosophische Klasse” 1915, no. 8–10, s. 123–127; idem (jako: T. Wałek-Czernecki), *Les opérations navales pendant la guerre lamiacque*, „Revue de philologie” 1924, t. XLVIII, s. 23–30.

⁵⁶ Por. przyp. 31.

⁵⁷ S. Witkowski, *Die spartanische Heeresgliederung und der Ursprung des Ephorats*, „Eos” 1934, vol. XXXV, s. 73–86.

⁵⁸ Z. Zmigryder-Konopka, *Bój w lesie Teutoburskim*, „Przegląd Współczesny” 1936, nr 4, s. 48–66; idem, *Bój w lesie Teutoburskim*, „Przegląd Współczesny” 1936, nr 5, s. 253–276.

Z możliwości tej rzecz jasna skorzysta⁵⁹. Zaprezentowana przez niego optyka była oparta głównie na interpretacjach T. Mommse-
na, a w szerszym ujęciu na dokonaniach przedstawicieli tzw. nie-
mieckiej szkoły historycznej (historii prawa).

R. Taubenschlag nie był przy tym jedynym badaczem, który
zmierzył się z problematyką prawa wojskowego. Jeszcze przed
odzyskaniem przez Polskę niepodległości, bo w 1913 r., wydano
skrót rozprawy doktorskiej Józefa Jelito (Josepha Jelitto), w znacz-
nej mierze poświęconej karom wojskowym stosowanym przez Babi-
łończyków i Asyryjczyków⁶⁰. Nie została ona jednak obroniona na
Wydziale Prawa, lecz na Wydziale Teologicznym i z dzisiejszej per-
spektywy może budzić poważne zastrzeżenia warsztatowe. Bez-
dyskusyjne pozostaje natomiast nowatorstwo obranego tematu,
nawet uwzględnivszy ogrom powojennej literatury naukowej trak-
tującej o kulturach bliskowschodnich.

Jak wynika z powyższego zestawienia, polscy starożytnicy nie
wykazywali przesadnego zainteresowania wojskowością jako samo-
dzielnym obszarem badawczym i przed 1939 r. żaden z nich nie
podjął się przeszczepienia na rodzimy grunt tendencji coraz silniej
dochodzącej do głosu na Zachodzie. W przypadku S. Witkowskie-
go, Z. Zmigrydera-Konopki i R. Taubenschlaga można nawet uznać
opublikowane przez nich studia za marginalne w stosunku do
ich głównych zainteresowań naukowych. Paradoksalnie większą
aktywność w tym względzie wykazywali „historycy w mundurach”,
traktujący przecież starożytność jako epokę mało istotną z punktu
widzenia potrzeb Wojska Polskiego⁶¹.

Współpraca z instytucjami Wojska Polskiego

Z inicjatywy badaczy związanych z instytucjami naukowo-wydaw-
niczymi Wojska Polskiego incydentalnie dochodziło do nawiązania
kooperacji ze starożytnikami, co objawiało się m.in. wysyłaniem
przez redakcję „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” imiennych
zaproszeń do nadsyłania tekstów⁶². Efekty tych starań trudno

⁵⁹ R. Taubenschlag, *Militärstrafrecht*, [w:] *Paulys Realencyclopädie der clas-
sischen Altertumswissenschaft*, Bd. XV, Hlb. 2, Hrsg. W. Kroll, Stuttgart 1932,
szp. 1668–1671.

⁶⁰ J. Jelitto, *Die peinlichen Strafen im Kriegs- und Rechtswesen der Babylo-
nier und Assyrer*, Breslau 1913.

⁶¹ M.N. Faszczka, *Narodziny „polskiej szkoły”...*, s. 235–242.

⁶² M. Cękańska, *Początki „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” (1929–1939)*,
„Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, t. XX, nr 4, s. 21–29.

uznać za spektakularne. Na łamach czasopisma recenzje książek opublikowali: Andrzej Konarek⁶³, T. Wałek-Czernecki⁶⁴ i Z. Zmigryder-Konopka⁶⁵, ale żaden historyk starożytności nie zdecydował się na napisanie obszerniejszego studium. Co więcej, zarówno T. Wałek-Czernecki, jak i Z. Zmigryder-Konopka legitymowali się przeszłością legionową, a w późniejszych latach zaliczali się do zwolenników sanacji, co w kontekście preferencji światopoglądowych redaktorów nie pozostawało bez znaczenia⁶⁶. Z pewnością redakcja „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” nie zamykała się na teksty dotyczące najstarszej z epok, co jednoznacznie wynika z analizy spisów treści, ale można odnieść wrażenie, że sposób traktowania szkolnictwa wyższego przez władze piłsudczykowski, sekowanie W. Tokarza i M. Kukiela oraz postulaty badawcze forsowane przez O. Laskowskiego nie wpłynęły dodatnio na atrakcyjność nowego projektu⁶⁷.

Z. Zmigryder-Konopka wziął udział także w tworzeniu haseł do *Encyklopedji wojskowej* redagowanej w latach 1931–1937 przez O. Laskowskiego, nieukończony na skutek braku środków

⁶³ A. Konarek, *Podręcznik wojskowości w Rzymie Starożytnym (Na marginesie książki Dankfrida Schenka: Flavius Vegetius Renatus. Die Quellen der Epitoma Rei Militaris, Leipzig 1930)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1936, t. IX, z. 1, s. 83–92.

⁶⁴ T. Wałek-Czernecki, *Gaetano de Sanctis: Storia dei Romani. tom. 3. L'età delle guerre puniche 2 części. Torino 1916–1917*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. III, z. 1–2, s. 299–316.

⁶⁵ Z. Zmigryder-Konopka, *Stanisław Kara, mjr. Szt. Gen.: Podręcznik Historji Wojskowości Powszechnej. Grecja i Macedonja. Warszawa 1928. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, stron VI + 89*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 307–311; idem, *Dwie monografie o Hannibalu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. II, z. 1, s. 181–185; idem, *Stefan Przeworski. Wóz wojenny u Hetytów i Achajów. (Pamiętnik II-go Zjazdu Geografów i Etnografów Słowiańskich w Polsce. Kraków 1930, tom II. str. 123–127)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. III, z. 1–2, s. 316–317; idem, *P. Simanski. Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum. Przełożył Stanisław Płoski. Warszawa 1931. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, t. VII, z. 1, s. 151–154.

⁶⁶ Na temat postawy politycznej Wałka-Czerneckiego por. W. Lengauer, *Tadeusz Wałek-Czernecki 1889–1949, [w:] W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, red. I. Biezuńska-Małowist, Warszawa 1991, s. 138–139; A. Gieysztor, *O Izie Biezuńskiej sprzed lat sześćdziesięciu i pięćdziesięciu*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. LXXXVII, z. 2, s. 156. O Z. Zmigryderze-Konopce por. przyp. 36.

⁶⁷ Na temat przemian zachodzących po 1926 r. por. M.N. Faszczka, *Narodziny „polskiej szkoły”...*, s. 228–233.

i wybuchu II wojny światowej. Ustalenie wkładu jego pracy jest utrudnione wobec rezygnacji z zamieszczania podpisów pod hasłami, jednakże w tomie pierwszym z pewnością odpowiadał za biogramy Aleksandra Wielkiego i Cezara, opis bitwy pod Kannami oraz charakterystykę rzymskiej centurii⁶⁸. Napisał także przeznaczone do tomu VIII (ostatecznie niewydanego) hasło poświęcone ustrojowi starożytnego Rzymu, które ukazało się w formie osobnej broszury⁶⁹.

Ograniczenie współpracy wyłącznie do Z. Zmigrydera-Konopki wynikało – jak się wydaje – nie tylko z przyczyn natury merytorycznej, szczególnie wobec dominującej pozycji naukowej L. Piotrowicza. Niestety, nie wiadomo, czy któryś z akademików odmówił partycypacji w pracach nad *Encyklopedją wojskową*, niemniej nieobecność w gronie autorów specjalisty od dziejów Grecji jest wyraźnie dostrzegalna. Ostatecznie projekt *Encyklopedji* pozostał inicjatywą piłsudczykowską, na co wskazuje również brak woli współdziałania z W. Tokarzem i M. Kukielem, czyli najwybitniejszymi w owym czasie polskimi historykami militarnymi.

Świadomość znaczenia pracy wychowawczej realizowanej w wojsku doprowadziła za to do nawiązania współpracy z Władysławem Witwickim – filozofem specjalizującym się w myśli Platona i zagadnieniach etycznych, który z czasem zainteresował się psychologią poznania⁷⁰. Jeden z wygłoszonych przez niego wykładów doczekał się wydania w formie broszury – mowa o wystąpieniu z 22 czerwca 1937 r. w Centrum Wyszkozenia Piechoty w Rembertowie⁷¹. Jego tematem była psychologia wojskowa. Autor nie czuł się pewnie w tej materii, czego nie zamierzał ukrywać przed odbiorcami⁷². Skupił się więc na omówieniu różnych aspektów pracy wychowawczej, podkreślając korzystne skutki motywacji pozytywnej (morale)⁷³.

⁶⁸ Wykaz współpracowników tomu I-go *Encyklopedji Wojskowej*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. I (A. a. – Custozza), red. O. Laskowski, Warszawa 1931, s. nłb. Nazwisko Z. Zmigrydera-Konopki widnieje w wykazie autorów wszystkich wydanych tomów.

⁶⁹ Por. przyp. 37.

⁷⁰ S. Jedynek, *Etyka Władysława Witwickiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1988, R. XXXII, nr 7, s. 35–41; J. Woleński, *Władysław Witwicki jako filozof nauki*, „Filozofia Nauki” 1989, R. VII, nr 3–4, s. 148–150.

⁷¹ W. Witwicki, *Psychologia a wojsko*, Warszawa 1938.

⁷² *Ibidem*, s. 5–6.

⁷³ *Ibidem*, s. 14.

Styczność W. Witwickiego z tematyką antyczną znalazła odbicie w postaci kilku drugorzędnych nawiązań wplecionych w tok wykładu, ale przede wszystkim to właśnie ona zadecydowała o zaproszeniu go do współpracy – w warunkach istnienia wspólnoty polisowej gotowość do poświęcenia życia w imię dobra ojczyzny była ściśle związana z ideą obywatelskości, a jedno i drugie przynajmniej do pewnego stopnia musiało interesować decydentów wojskowych.

Z powyższego zestawienia wyłania się obraz szczątkowej współpracy, ale też trudno dostrzec oznaki szczególnego zainteresowania ze strony obu środowisk, o czym może świadczyć m.in. niewykorzystanie przez starożytników możliwości publikacyjnych, jakie dawał „Przegląd Historyczno-Wojskowy”. Ponadto w pracach traktujących o antyku próżno szukać odwołań do dzieł przedstawicieli „polskiej szkoły” historii wojskowej, co działało też w drugą stronę. Recenzje opublikowane na łamach „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” miały raczej wydźwięk kurtuazyjny, podobnie jak wykład wygłoszony przez W. Witwickiego. Już choćby na tej podstawie można wysnuć wniosek, że oba środowiska egzystowały równolegle, a przepływ idei między nimi pozostawał ograniczony.

Możliwość wypracowania wspólnego stanowiska

Przyjęcie odmiennych pryncypiów sprawiło, że starożytnicy zwykli rozkładać akcenty w sposób nie w pełni odpowiadający wymogom instytucji naukowo-wydawniczych Wojska Polskiego. Efektem tego było przygotowanie podręczników antycznej wojskowości nie przez nich, a przez Stanisława Karę i Pantalejmona Simanskiego⁷⁴. Najwidoczniej w oczach osób, które po 1926 r. objęły w armii stanowiska kierownicze, doświadczenie wyniesione z wieloletniej służby wojskowej miało większe znaczenie niż zdobyta specjalność naukowa, nawet jeśli wytypowani autorzy nie prowadzili samodzielnych badań w tym zakresie.

Wydaje się, że większy potencjał użytkowy niż w rodzimych publikacjach krył się w niemieckich opracowaniach koncentrujących się na sztuce wojennej, np. autorstwa H. Delbrücka, J. Kromayera i G. Veitha, jednakże został on dostrzeżony w zasadzie tylko przez

⁷⁴ S. Kara, *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Grecja i Macedonia*, Warszawa 1928; P. Simanski, *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum*, przekł. S. Płoski, Warszawa 1931. Szerzej na ten temat: M.N. Faszczka, *Narodziny „polskiej szkoły”...*, s. 235–236.

Stanisława Role-Arciszewskiego⁷⁵. Poza ograniczoną dostępnością, przeszkodę w ich szerszym wykorzystaniu stanowił brak przekładów na język polski, a i forma wywodów nie była dostosowana do potrzeb szkolnictwa wojskowego, zawierając zbyt wiele rozważań filologicznych. Zaangażowanie Z. Zmigrydera-Konopki do pracy nad *Encyklopedją wojskową* sugeruje, że dostrzegano konieczność podjęcia długofalowej współpracy ze starożytnikiem/starożytnikami, lecz proces ten został zainicjowany zbyt późno i nie doczekał się pogłębienia.

Na pierwszy rzut oka z przedstawionej analizy wyłania się obraz braku realnej perspektywy zbliżenia stanowisk, ponieważ dostosowanie się do wytycznych „polskiej szkoły” historii wojskowej oznaczałoby dla starożytników dobrowolne postawienie się na marginesie światowej nauki, gdyż w badaniach nad antykiem obowiązywały po prostu inne trendy. Z kolei dla „historyków w mundurach” piśmiennictwo starożytnicze miało szczątkowy walor praktyczny, dodatkowo ograniczony dystansem czasowym dzielącym opisywane zjawiska od współczesności. Można by zatem poprzestać na stwierdzeniu, że starszeństwo studiów klasycznych sprawiało, że ich adepci nie byli gotowi wyrzec się tożsamości badawczej, a to właśnie ona tworzyła barierę trudną do sforsowania dla historyków wojskowych.

Byłoby to jednak nadmierne uproszczenie. Po ukazaniu się w 1900 r. pierwszego wydania pierwszego tomu sztandarowego dzieła H. Delbrücka ówczesny generał Sigismund von Schlichting w liście skierowanym do autora wyraził nadzieję, że dzięki lekturze jego książki wśród uczonych zmniejszy się poziom ignorancji względem materii wojskowej⁷⁶. Abstrahując od poczucia wyższości cechującej tę wypowiedź, pokazuje ona, że niektórzy członkowie niemieckiego korpusu oficerskiego byli w stanie docenić fachowość akademickich wywodów na temat wojskowości dawnych, a przez to niemożliwych do zrozumienia dzięki praktycznemu doświadczeniu, wieków. Zapewniało to dogodny punkt wyjścia wzajemnego uznania kompetencji: być może starożytnicy zwykli kłaść nacisk na nieco inne aspekty, ale też antyczna wojskowość w niewielkim stopniu była traktowana jako źródło bezpośrednich inspiracji, stanowiąc raczej wprowadzenie do kolejnych epok. To zaś nie kolidowało ze

⁷⁵ M.N. Faszczka, *Narodziny „polskiej szkoły”...*, s. 236–237.

⁷⁶ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. I (*Das Altertum*), Berlin 1920, s. XLVIII.

sposobem wykładania historii na uczelniach wojskowych, gdzie pewną rolę odgrywało poznanie korzeni późniejszych rozwiązań. Nawet jeśli wypracowanie wspólnego stanowiska badawczego nie było możliwe, to zaproponowanie płaszczyzny współpracy satysfakcjonującej obie strony – już tak.

Istotnym utrudnieniem było upolitycznienie historii wojskowej po 1926 r., objawiające się m.in. eksponowaniem roli tzw. wybitnych jednostek, co było związane z postępującym w Polsce kultem jednostki⁷⁷. Taka postawa pozostawała w sprzeczności z wartościami propagowanymi przez nestorów polskiego środowiska starożytniczego: K. Morawskiego i T. Zielińskiego, którzy po doświadczeniach zaborów niechętnie eksponowali znaczenie jednostek i woleli koncentrować się na procesach społecznych. Ustrzegł się tego nawet L. Piotrowicz, znajdujący się pod silnym wpływem poglądów historyozoficznych E. Meyera⁷⁸.

Zbliżenie środowisk i opracowanie efektywnej formuły współpracy wymagało ponadto zrozumienia potrzeb obu stron. Najskuteczniej mogły to zagwarantować osoby związane zarówno ze światem naukowym, jak i Wojskiem Polskim. Nietrudno je wskazać: zaangażowanie, dokonania i autorytet badawczy W. Tokarza oraz M. Kukieła czyniły z nich naturalnych kandydatów. Ich losy po 1926 r. dowiodły, że byli akceptowani przez gremium akademickie, nawet jeśli W. Tokarz uzyskał zatrudnienie na Uniwersytecie Warszawskim, nie zaś na macierzystym Uniwersytecie Jagiellońskim. W treści referatu wygłoszonego w 1925 r. podczas IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich M. Kukiel dowiódł pełnej świadomości odmiennych warunków prowadzenia badań historycznych na uniwersytetach i w Wojsku Polskim, przyznając im równorzędne znaczenie⁷⁹. Pozbawienie stanowisk, a następnie eliminacja z szeregów armii obu uczonych były równoznaczne z ograniczeniem możliwości współdziałania ze środowiskiem uniwersyteckim, dla którego postulat uznania historii wojskowej za naukę stosowaną

⁷⁷ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa...*, s. 254–279.

⁷⁸ S. Sprawski, *Ludwika Piotrowicza badania nad historią starożytną*, [w:] *Krakowskie środowisko historyczne XVI–XX w. Ludzie – idee – dzieła*, red. T. Gąsowski, J. Smołucka, Kraków 2018, s. 232. Na temat wizji historii starożytnej propagowanej przez E. Meyera por. K. Christ, *op. cit.*, s. 294–310, 320–324, 331–332; B. Näf, *Eduard Meyers Geschichtstheorie. Entwicklung und zeitgenössische Reaktionen*, [w:] *Eduard Meyer. Leben und Leistung eines Universalhistorikers*, Hrsg. W.M. Calder III, A. Demandt, Leiden 1990, s. 285–310.

⁷⁹ M. Kukiel, *op. cit.*, s. 1–15.

był nie do zaakceptowania⁸⁰. Odpowiedź udzielona J. Siemieńskiemu przez O. Laskowskiego nie pozostawiała wątpliwości: w nowych warunkach politycznych decydujące znaczenie ostatecznie nadał potrzebom Wojska Polskiego⁸¹. Zważywszy na okoliczność, że O. Laskowski nie wyrażał w tym przypadku osobistej opinii, lecz reprezentował pogląd Wojskowego Biura Historycznego kierowanego przez Juliana Stachewicza, jednoznacznie dowodziło to braku możliwości wypracowania wspólnego stanowiska. Jeśli więc kiedykolwiek istniała szansa na nawiązanie stałej, owocnej współpracy pozwalającej na sformułowanie postulatów uwzględniających obie tradycje prowadzenia badań, to została ona zaprzepaszczone w 1926 r. Powołanie do życia „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” nic już w tej kwestii nie zmieniło.

Razem czy osobno?

Po 1945 r. wciąż dominowało w Polsce przekonanie o przydatności historii wojskowej do prowadzenia działalności szkoleniowo-wychowawczej, a w konsekwencji o potrzebie jej badania przy bliskiej współpracy lub w ramach instytucji Wojska Polskiego⁸².

⁸⁰ Został on sformułowany przez: [O. Laskowski], *Historja wojskowa*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. III (Garigliano-Karabeni), red. O. Laskowski, Warszawa 1933, s. 275.

⁸¹ Idem, *Odpowiedź...* s. 285.

⁸² [S. Herbst], *Historia wojskowa*, [w:] *Mała encyklopedia wojskowa*, t. I (A–J), red. M. Odlewany, Warszawa 1967, s. 511; idem, *[Historia wojskowa a działalność praktyczną]*, [w:] S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. II, red. A. Zahorski et al., Warszawa 1978, s. 37–43; M. Krwawicz, *Rozwój badań nad historią wojskową w Polsce Ludowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1977, R. XXII, nr 4, s. 745–766; T.M. Nowak, *Z dziejów organizacji badań nad historią wojskową w Polsce Ludowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. XXX, s. 19–41; B. Miśkiewicz, *Z problematyki warsztatu badawczego historyka wojskowego*, [w:] idem, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa–Poznań 1991, s. 64–65. Takie przekonanie częstokroć było wyrażane także po 1989 r. Przykładowo: W. Majewski, *Praktyczna użyteczność historii wojskowej*, [w:] *IV Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Koszalin, 16 XII 1998 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1999, s. 21–26; idem, *Jaka historia wojskowa jest nam potrzebna?*, [w:] *Szefowie ośrodków naukowo-badawczych wojskowej służby historycznej 1921–2002. Materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 29 listopada 2002 r.*, red. Z. Moszumański, Warszawa 2003, s. 48–53; B. Miśkiewicz, *Wprowadzenie do badań historyczno-wojskowych*, Poznań 2001, s. 159–160, 165–166; K. Komorowski, *O przedmiocie historii wojskowości*, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009, s. 46.

Podobnie jak przed 1939 r., pojawiały się nawet głosy, że doświadczenie wojskowe stanowi niezbędny element warsztatu historyka wojskowego⁸³.

Opinie kwestionujące taki model były stosunkowo nieliczne. Przykładowo Janusz Pajewski wyraził wątpliwość co do zasadności zajmowania się na uczelniach wojskowych historią inną niż najnowsza, a to z uwagi na nieprzystawalność dawnych rozwiązań do specyfiki warunków powojennych⁸⁴. Zbliżone stanowisko zajął ponad 35 lat później Wiesław Majewski, który stwierdził, że ewentualna przewaga „historyków w mundurach” może się objawiać jedynie w przypadku dziejów najnowszych⁸⁵. W liście adresowanym do Benona Miśkiewicza, Andrzej F. Grabski sformułował opinię, że historia militarna nie może służyć za „pole doświadczalne dla nauki wojennej”, ponieważ grozi to deformacją obrazu przeszłości spowodowaną wyszukiwaniem argumentów mających potwierdzać z góry powzięte założenia, płynące z przeświadczenia o uniwersalności zasad sztuki wojennej⁸⁶. Zakwestionował także przekonanie o szczególnych predyspozycjach oficerów do zajmowania się dziejami wojskowymi, zadając retoryczne pytanie czy o możliwości badania ruchów społecznych powinno decydować doświadczenie zdobyte dzięki udziałom w rewolucjach?⁸⁷ Tego rodzaju argumentacja znajduje szczególnie uzasadnienie względem starożytności z racji daleko idących różnic społeczno-kulturowych, determinujących sposób postrzegania poszczególnych zjawisk.

Wbrew uproszczonym twierdzeniom głoszonym przez osoby sprowadzające historię Polski wyłącznie do dziejów XX w., mimo różnego rodzaju ograniczeń natury ideologicznej, dorobek historyków militarnych, których twórczość przypadła na lata 1945–1989, pozostaje niepodważalny. Świadczą o tym dokonania uczonych tej miary co: Stanisław Herbst, Jan Pachoński, Janusz Sikorski,

⁸³ R. Krajewski, *O kwalifikacjach historyka wojskowego*, [w:] *Materiały z konferencji naukowej historyków wojskowych w Poznaniu poświęconej problematyce metodologicznej w rozwoju polskiej historiografii wojskowej*, red. C. Łuczak, Poznań 1966, s. 73–74.

⁸⁴ J. Pajewski, *Uwagi o ocenie polskiej historiografii wojskowej*, [w:] *ibidem*, s. 90–91.

⁸⁵ W. Majewski, *Jaka historia wojskowa...*, s. 59.

⁸⁶ B. Miśkiewicz, *Profesor Andrzej Feliks Grabski o metodologii historii wojskowej*, „*Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej*” 2009, t. XI, s. 24–25. Wspomniany list nosi datę 9 I 1967 r.

⁸⁷ *Ibidem*.

Tadeusz M. Nowak, Jan Wimmer czy Marek Plewczyński. O ile jednak pozytywne efekty ich badań są łatwiejsze do uchwycenia, o tyle płynące z nich ograniczenia bywają eksponowane znacznie rzadziej.

Kontynuacja zapoczątkowanych w dwudziestoleciu międzywojennym studiów nad polskimi dziejami militarnymi odbyła się kosztem historii powszechnej, co doprowadziło do zlekceważenia kluczowych nurtów badawczych (tzw. szkoła „Annales”, teoria „rewolucji militarnej”, „nowa historia wojskowości”). Obecnie bywają one eksploatowane przez pojedynczych uczonych, bez ugruntowanych tradycji w tym zakresie, a także ułatwiających to zadanie podręczników. Gdy na Zachodzie zastanawiano się nad wpływem dźwięków i zapachów na postawę żołnierza biorącego udział w walce, kreślono obraz społecznego odbioru służby wojskowej, relacji wewnętrznych panujących w armiach czy składowych etosu oficerskiego, w Polsce dominowała analiza powstań narodowych, organizacji sił zbrojnych i przebiegu poszczególnych kampanii⁸⁸.

Zlekceważenie wielu ważnych studiów opublikowanych przed 1989 r. byłoby nieuczciwością, szczególnie że dopiero wówczas przeprowadzono w niektórych obszarach badania podstawowe. Nie zmienia to faktu, że wraz z upływem czasu następował coraz silniejszy zastój metodologiczny, zwłaszcza w środowisku wojskowym, częściowo reprezentującym sztucznie wydzielone nauki wojskowe⁸⁹. Warto w tym kontekście prześledzić, ilu autorów wykazało się znajomością przełomowej książki autorstwa J. Keegana pt. *The Face of Battle*, która została wydana w 1976 r.⁹⁰ Rzecz jasna nie chodzi o zmuszanie kogokolwiek do cytowania prac uznawanych przez kogoś za „kanoniczne”, ale o proste dostrzeżenie publikacji, która stała się na Zachodzie zarzewiem prawdziwej rewolucji naukowej.

⁸⁸ Nie uchroniło to na Zachodzie historii militarnej od poważnego kryzysu związanego z upatrywaniem w niej podbudowy dla postaw militarystycznych i kolonialnych. Obecnie mamy do czynienia z opóźnionym docieraniem tej tendencji do Polski, przeważnie bez cienia refleksji nad zasadnością takiego postępowania.

⁸⁹ J. Maroń, *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013, s. 59–96.

⁹⁰ J. Keegan, *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London 1976. Na temat znaczenia dzieła J. Keegana: M.N. Faszczka, „*The face of battle*” ponad 40 lat później, czyli kilka uwag na marginesie wydania polskiego przekładu dzieła Johna Keegana, „*Klio*” 2020, t. LIII, nr 2, s. 259–273; idem, *Cztery drogi...*, s. 282–285. Znamienne, że żaden z wymienionych nurtów badawczych nie pojawił się przed 1989 r. w jakiegokolwiek publikacji o charakterze podręcznikowym bądź przeglądowym, a i dziś ich znajomość pozostaje marginalna.

Bezprecedensowe ożywienie badań starożytniczych po 1945 r., skutkujące ogromem ukazujących się corocznie tekstów sprawiło, że pojawiło się wiele nowych nurtów, w tym także na gruncie polskim. Dzięki sile oddziaływania tzw. szkoły „Annales” polskie prace traktujące o historii społecznej i gospodarczej osiągnęły wysoki status we Francji i Włoszech, nieodmiennie silna pozostawała też pozycja filologii. Brak zainteresowania tymi kierunkami (skądinąd ściśle związanymi z historią militarną, zgodnie z postulatem głoszonym przez H. Delbrücka) wśród badaczy związanych z Wojskiem Polskim doprowadził do dodatkowego pogłębienia podziałów. W ten sposób doszło do powielania wzorców sprzed 1939 r., kiedy to historycy wojskowi zajmujący się polskimi dziejami militarnymi przygotowują podręczniki obejmujące zakresem tematycznym również starożytność. Co gorsza, głównym źródłem wiedzy na temat wojskowości antycznej pozostaje dla nich literatura popularnonaukowa, przedwojenne opracowania S. Kary i P. Simanskiego, albo dyletancka książka Ewgienija (Jewgienija) Razina⁹¹, przy całkowitej nieznajomości toczącego się aktualnie dyskursu. Wyjątek pod tym względem stanowił J. Sikorski, który zadał sobie trud zapoznania się z klasyką (głównie niemieckiej) historiografii⁹².

Choć realizowana stopniowo od 1989 r. transformacja szkolnictwa wojskowego, jak również pozbawienie samodzielności (1997), a następnie zlikwidowanie (2001) Wojskowego Instytutu Historycznego doprowadziły do poważnego osłabienia badań prowadzonych nad polską historią wojskową (m.in. poprzez likwidację wydawnictw ciągłych), to – nieco paradoksalnie – w niektórych obszarach może to przynieść pozytywne skutki. Zmarginalizowanie znaczenia instytucji wojskowych w zakresie kształtowania poglądów na sposób pisania o dziejach militarnych oznacza zakwestionowanie, a przynajmniej ograniczenie skali oddziaływania paradygmatu o jej użytkowym charakterze. Dominacja w nowych warunkach uczelni cywilnych pozwala na ujednoczenie metodologii i włączenie historii wojskowej do głównego nurtu badań historycznych, obok historii politycznej, społecznej, gospodarczej, kulturowej itd., a przez to pełniejsze niż do tej pory uchwycenie związków

⁹¹ E. Razin, *Historia sztuki wojennej*, t. I (*Sztuka wojenna okresu niewolniczego*), przekł. I. Bukowski, Warszawa 1958.

⁹² J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975.

zachodzących między nimi. W ten sposób dzieje militarne mają szansę stać się tym, czym były od samego początku w twórczości H. Delbrücka: integralnym elementem historii powszechnej, zachowującym związek z pozostałymi. Przyszłość pokaże, czy zostanie ona wykorzystana. Można nadmienić, że podobne postulaty głosił Michael Howard, którego krótka synteza została przetłumaczona na język polski i jest powszechnie wykorzystywana na uczelniach jako podręcznik⁹³.

Być może szansą na wprowadzenie pozytywnych zmian jest także trwająca na Zachodzie moda na „nową historię wojskowości”, gdzie decydującą rolę odgrywa interdyscyplinarność, obejmująca w szczególności nauki społeczne (socjologia, psychologia), ale i humanistyczne (antropologia kulturowa, kulturoznawstwo). Nie ma przypadku w tym, że to właśnie zajmujący się antykiem L. Loreto jako pierwszy zakwestionował oryginalność tego nurtu, dopatrując się w nim nieświadomego rozwinięcia koncepcji H. Delbrücka przez uczonych nie znających niemieckiej klasyki⁹⁴. Oczekiwanie, że w Polsce nagle dojdzie do upowszechnienia dorobku „ojca historii wojskowości” byłoby naiwnością, bo jeśli nie wystarczyła do tego admiracja wyrażana wobec jego twórczości przez autorytety pokroju M. Kukieła i S. Herbsta⁹⁵, to tym bardziej obecnie jawi się to jako niemożliwe. Jeśli jednak przyznać pierwszorzędne znaczenie ideom, a nie nazwiskom autorów, to „nowa historia wojskowości” stanowi wyjątkowo dogodną płaszczyznę do zatarcia różnic między historią starożytności a „polską szkołą” historii wojskowej.

„Ucywilnienie” historiografii militarnej prowadzi zatem do naturalnej integracji, nawet jeśli na niektórych uczelniach zatrudniono pracowników zlikwidowanych bądź przekształconych instytucji Wojska Polskiego. Powszechnie przyjętą na uniwersytetach praktyką jest powierzanie prowadzenia zajęć specjalistom od danych epok, w związku z czym nauczanie historii militarnej przybiera postać bloku wykładów połączonych wspólną tematyką. Pozwala to zaznajomić odbiorców z różnymi tradycjami, dzięki czemu mogą wybrać, czy bardziej odpowiada im droga obrona przez polskich pre-

⁹³ M. Howard, *Wojna w dziejach Europy*, przekł. T. Rybowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 21–22.

⁹⁴ Por. przyp. 45.

⁹⁵ M. Kukiel, *op. cit.*, s. 2–3; S. Herbst, *Historia wojskowa: treść, dzieje, metodyka, metodologia*, [w:] *idem, Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. II, red. A. Zahorski *et al.*, Warszawa 1978, s. 27–28.

kursorów, powojennych kontynuatorów ich dzieła, czy też autorów zagranicznych. Zaakceptowanie istnienia różnych trendów naukowych prowadzi do poszanowania odmiennych poglądów, dalekiego od narzucania przedwojennych wzorców (częstokroć tłumaczonego kultywowaniem tradycji bądź odrębnością „polskiej szkoły”, co – nawiasem mówiąc – bywa wykorzystywane do usprawiedliwienia stagnacji metodologicznej), ale też wspólnego interesu, jakim jest obrona istnienia historii wojskowej na polskich uczelniach, na przekór modom płynącym z krajów zachodnich. Znacznie łatwiej jest bowiem zburzyć dzieło wielu pokoleń niż doprowadzić do jego odtworzenia.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Antologia wypowiedzi Henryka Sienkiewicza o Quo vadis zaczerpniętych z jego korespondencji*, [w:] *Z Rzymu do Rzymu*, red. J. Axer, Warszawa 2002, s. 249–329.
- Bieńkowski P., *Kritische Studien über Chronologie und Geschichte des sertorianischen Krieges*, Wien 1891.
- Biliński B., *Hannibal*, Lwów 1935.
- Bromski J. et al., *Pradzieje ludzkości i historia państw Wschodu (Wielka historia powszechna, t. I)*, Warszawa 1935.
- Clausewitz von C., *O wojnie*, przekł. A. Cichowicz, L. Koc, F. Shoener, Warszawa 2022.
- Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. I (*Das Altertum*), Berlin 1920.
- Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. IV (*Die Neuzeit*), Berlin 1921.
- Delbrück H., *Weltgeschichte. Vorlesungen gehalten an der Universität*, Bd. I, Berlin 1931.
- Jelitto J., *Die peinlichen Strafen im Kriegs- und Rechtswesen der Babylonier und Assyrer*, Breslau 1913.
- Kara S., *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Grecja i Macedonja*, Warszawa 1928.
- Konarek A., *Podręcznik wojskowości w Rzymie Starożytnym (Na marginesie książki Dankfrida Schenka: Flavius Vegetius Renuatus. Die Quellen der Epitoma Rei Militaris, Leipzig 1930)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1936, t. IX, z. 1, s. 83–92.
- Kukiel M., *Miejsce historii wojskowej wśród nauk historycznych, jej przedmiot i podział*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925, I – Referaty*, Lwów 1925, s. 1–15.

- [Laskowski O.], *Historja wojskowa*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. III (Garigliano-Karabeni), red. O. Laskowski, Warszawa 1933, s. 375–395.
- Laskowski O., *W sprawie organizacji historii wojskowej. Odpowiedź dr. Józefowi Siemieńskiemu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 281–294.
- Lewicki T.M., *O triumfie rzymskim*, Lwów 1934.
- Morawski K., *Historja literatury rzymskiej za Rzeczypospolitą*, Kraków 1909.
- Morawski K., *M. Tullius Cicero. Życie i dzieła*, Kraków 1911.
- Morawski K., *O ucisku narodowości w starożytnym Rzymie*, „Przegląd Polski” 1886, t. XXI, z. 1, s. 1–32.
- Morawski K., *Od Augusta do czasów Hadryana*, Kraków 1919.
- Morawski K., *Owidyusz i elegicy w epoce Augusta*, Kraków 1917.
- Morawski K., *Proza i prozaicy w okresie cycerońskim*, Kraków 1912.
- Morawski K., *Rzym. Portrety i szkice*, Kraków 1924.
- Morawski K., *Rzym i narody. Podbój Zachodu. Wschód i Żydzi*, Warszawa 1924.
- Morawski K., *Schyłek literatury rzymskiej w drugim i trzecim wieku po Chr.*, Kraków 1921.
- Morawski K., *Vergilius i Horatius*, Kraków 1916.
- Morawski K., *Zarys literatury rzymskiej*, Kraków 1922.
- Piotrowicz L., *Dzieje rzymskie (Wielka historia powszechna, t. III)*, Warszawa 1934.
- Piotrowicz L., *Upadek Asyrii w świetle nowo odkrytej kroniki babilońskiej*, Kraków 1928.
- Popławski M.S., *Bellum Romanum. Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 1923.
- Popławski M.S., *Literackie walory pamiętników Cezara*, Lublin 1933.
- Schulbaumówna Z., Rapaport A., *Xenophon. Żołnierz-historyk*, Lwów 1935.
- Siemieński J., *Replika dr. Józefa Siemieńskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 300–306.
- Siemieński J., *W sprawie organizacji historii wojskowej. Badacze i archiwa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 1, s. 137–159.
- Simanski P., *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum*, przekł. S. Płoski, Warszawa 1931.
- Siuta T., *Datames*, oprac. K. Królczyk, Poznań 2019.
- Taubenschlag R., *Militärstrafrecht*, [w:] *Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Bd. XV, Hlb. 2, Hrsg. W. Kroll, Stuttgart 1932, szp. 1668–1671.
- Wałek T. [= Wałek-Czernecki T.], *Dzieje upadku monarchji macedońskiej*, Kraków 1924.
- Wałek T. [= Wałek-Czernecki T.], *Dzieje upadku monarchji macedońskiej (L’histoire de la destruction de la monarchie macédonienne)*, „Bulletin International de l’Académie des Sciences de Cracovie. Classe de philologie. Classe d’histoire et de philosophie / Anzeiger der Akademie der Wissenschaft in Krakau. Philologische Klasse. Historisch-philosophische Klasse” 1921, no. 6, s. 53–60.

- Walek T. [= Walek-Czernecki T.], *Operacje morskie w czasie wojny lamijskiej (Kriegerische Unternehmungen zur See während des lamischen Krieges)*, „Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie. Classe de philologie. Classe d'histoire et de philosophie / Anzeiger der Akademie der Wissenschaft in Krakau. Philologische Klasse. Historisch-philosophische Klasse” 1915, no. 8–10, s. 123–127.
- Walek-Czernecki T., *Gaetano de Sanctis: Storia dei Romani. tom. 3. L'età delle guerre puniche 2 części. Torino 1916–1917*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. III, z. 1–2, s. 299–316.
- Walek-Czernecki T., *La chronologie de la première guerre de Macédoine*, „Revue de Philologie” 1928, t. LIV, s. 5–24.
- Walek-Czernecki T., *La politique romaine en Grèce et dans l'Orient Hellénistique au IIIe siècle av. J.-C.*, „Revue de philologie” 1925, t. XLIX, s. 28–54, 118–142.
- Walek-Czernecki T., *Les opérations navales pendant la guerre lamiaque*, „Revue de philologie” 1924, t. XLVIII, s. 23–30.
- Walek-Czernecki T., *Les origines de la seconde guerre de Macédoine*, „Eos” 1928, vol. XXXI, s. 369–404.
- Walek-Czernecki T., Witkowski S., *Dzieje greckie (Wielka historia powszechna, t. II)*, Warszawa 1934.
- Witkowski S., *Die spartanische Heeresgliederung und der Ursprung des Ephorats*, „Eos” 1934, vol. XXXV, s. 73–86.
- Witkowski S., *Historjografja grecka i nauki pokrewne (chronografja – biografja – etnografja – geografja)*, t. I–III, Kraków 1925–1927.
- Witwicki W., *Psychologia a wojsko*, Warszawa 1938.
- Wykaz współpracowników tomu I-go Encyklopedji Wojskowej*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. I (A. a. – Custozza), red. O. Laskowski, Warszawa 1931, s. nlb.
- Zieliński T., *Autobiografia*, [w:] T. Zieliński, *Autobiografia. Dziennik 1939–1944*, podali do druku H. Geremek, P. Mitzner, Warszawa 2005, s. 11–199.
- Zieliński T., *Cesarstwo rzymskie*, Warszawa 1938.
- Zieliński T., *Die letzten Jahre des zweiten Punischen Krieges: ein Beitrag zur Geschichte und Quellenkunde*, Lipsiae 1880.
- Zieliński T., *Grecja niepodległa*, Warszawa 1933.
- Zieliński T., *Literatura starożytnej Grecji epoki niepodległości*, cz. 1 (*Zarys ogólny*), Warszawa–Kraków 1923.
- Zieliński T., *Literatura starożytnej Grecji epoki powszechnej*, cz. 1 (*Zarys ogólny*), Warszawa 1931.
- Zieliński T., *Rzeczpospolita rzymska*, Warszawa 1935.
- Zieliński T., *Starożytność bajeczna*, Warszawa 1930.
- Zmigryder-Konopka Z., *Bój w lesie Teutoburskim*, „Przegląd Współczesny” 1936, nr 4, s. 48–66.
- Zmigryder-Konopka Z., *Bój w lesie Teutoburskim*, „Przegląd Współczesny” 1936, nr 5, s. 253–276.
- Zmigryder-Konopka Z., *Dwie monografie o Hannibalu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. II, z. 1, s. 181–185.

- Zmigryder-Konopka Z., *Oblicze prawne ekspansji rzymskiej*, Varsoviae 1934.
- Zmigryder-Konopka Z., P. Simanski. *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum*. Przełożył Stanisław Płoski. Warszawa 1931. *Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, t. VII, z. 1, s. 151–154.
- Zmigryder-Konopka Z., Stanisław Kara, mjr. Szt. Gen.: *Podręcznik Historji Wojskowości Powszechnej. Grecja i Macedonja*. Warszawa 1928. *Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*, stron VI + 89, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 307–311.
- Zmigryder-Konopka Z., Stefan Przeworski. *Wóz wojenny u Hetytów i Achajów*. (Pamiętnik II-go Zjazdu Geografów i Etnografów Słowiańskich w Polsce. Kraków 1930, tom II. str. 123–127), „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. III, z. 1–2, s. 316–317.
- Zmigryder-Konopka Z., *Studja nad historją ustroju rzymskiego*, t. I, Warszawa 1938.
- Zmigryder-Konopka Z., *Ustrój starożytnego Rzymu* (*Encyklopedia Wojskowa*, cz. 65), Warszawa 1938.

OPRACOWANIA

- Andreski S., *Military Organization and Society*, Berkeley–Los Angeles 1968.
- Axer J., *Polska w „Quo vadis” – uwagi na koniec wieku*, [w:] *Z Rzymu do Rzymu*, red. J. Axer, Warszawa 2002, s. 141–150.
- Bengtson H., *Einführung in die Alte Geschichte*, München 1979.
- Bettalli M., *Un mondo di ferro. La guerra nell'Antichità*, Bari–Roma 2019.
- Biezuńska-Malowist I., *Zdzisław Zmigryder-Konopka (1897–1939)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 359–374.
- Biliński P., *Relacje Mariana Kukiela z Wacławem Tokarzem w świetle ich korespondencji*, [w:] *Historia – Wojsko – Polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 206–216.
- Biliński P., *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Kraków 2018.
- Black J., *Rethinking Military History*, London–New York 2004.
- Cekalska M., *Początki „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” (1929–1939)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, t. XX, nr 4, s. 11–43.
- Christ K., *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*, Darmstadt 1972.
- Craig G.A., *Delbrück: The Military Historian*, [w:] *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. P. Paret, Princeton 1986, s. 326–353.
- Creveld van M., *The Culture of War*, New York 2008.
- Czech-Jeziarska B.A., *Nauczanie prawa rzymskiego w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Lublin 2011.
- Faszczka M.N., *Cztery drogi, jeden cel. „Nowa historia wojskowości” i formy jej propagowania*, [w:] *Narracje historyczne we współczesnym świecie*, red. K. Garczewski, A. Garczewska, Bydgoszcz 2021, s. 280–300.

- Faszczka M.N., *Narodziny „polskiej szkoły” historii militarnej a wojskowość antyczna. W poszukiwaniu tożsamości badawczej (część 1)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2022, R. XXI, nr 2, s. 217–249.
- Faszczka M.N., „*The face of battle*” ponad 40 lat później, czyli kilka uwag na marginesie wydania polskiego przekładu dzieła Johna Keegana, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 259–273.
- Garlan Y., *War in the Ancient World: A Social History*, transl. J. Lloyd, London 1975.
- Gieysztor A., *O Izie Bieżuńskiej sprzed lat sześćdziesięciu i pięćdziesięciu*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. LXXXVII, z. 2, s. 155–158.
- Gillmeister A., *Między historiografią a historiozofią. Tadeusza Zielińskiego wizja religii rzymskiej*, Kraków 2015.
- Hansen M.H., *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*, przekł. A. Kulesza, R. Kulesza, Warszawa 2011.
- [Herbst S.], *Historia wojskowa*, [w:] *Mała encyklopedia wojskowa*, t. I (A–J), red. M. Odlewany, Warszawa 1967, s. 511.
- Herbst S., *Historia wojskowa: treść, dzieje, metodyka, metodologia*, [w:] S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. II, red. A. Zahorski et al., Warszawa 1978, s. 23–36.
- Herbst S., *[Historia wojskowa a działalność praktyczną]*, [w:] S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. II, red. A. Zahorski et al., Warszawa 1978, s. 37–44.
- Herbst S., *Wacław Tokarz 1873–1937*, [w:] *Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016. Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945. M–Ż*, red. P. Salwa, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 309–315.
- Howard M., *Wojna w dziejach Europy*, przekł. T. Rybowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Jedynak S., *Etyka Władysława Witwickiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1988, R. XXXII, nr 7, s. 35–41.
- Keegan J., *A History of Warfare*, New York 1993.
- Keegan J., *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London 1976.
- Komorowski K., *O przedmiocie historii wojskowości*, [w:] *Wojsko, wojskowość miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009, s. 45–52.
- Korus K., *Dla Polski – życie i działalność Kazimierza Morawskiego*, [w:] *Kazimierz Morawski (1852–1925). W służbie nauki i narodu*, red. R.M. Zawadzki, S. Stabryła, Kraków 2008, s. 9–17.
- Krajewski R., *O kwalifikacjach historyka wojskowego*, [w:] *Materiały z konferencji naukowej historyków wojskowych w Poznaniu poświęconej problematyce metodologicznej w rozwoju polskiej historiografii wojskowej*, red. C. Łuczak, Poznań 1966, s. 70–76.
- Krwawicz M., *Rozwój badań nad historią wojskową w Polsce Ludowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1977, R. XXII, nr 4, s. 745–770.
- Lendon J.E., *Soldiers & Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*, New Haven–London 2005.

- Lengauer W., *Tadeusz Walek-Czernecki 1889–1949*, [w:] *W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, red. I. Biezuńska-Małowist, Warszawa 1991, s. 124–142.
- Loreto L., *Per la storia militare del mondo antico. Prospettive retrospettive*, Napoli 2006.
- Majewski W., *Historia wojskowa w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego*, „Przegląd Historyczny” 1980, t. LXXI, z. 4, s. 673–703.
- Majewski W., *Jaka historia wojskowa jest nam potrzebna?*, [w:] *Szefowie ośrodków naukowo-badawczych wojskowej służby historycznej 1921–2002. Materiały z konferencji naukowej*, Warszawa, 29 listopada 2002 r., red. Z. Moszumański, Warszawa 2003, s. 47–70.
- Majewski W., *Praktyczna użyteczność historii wojskowej*, [w:] *IV Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych*, Koszalin, 16 XII 1998 r., red. B. Polak, Koszalin 1999, s. 13–26.
- Maroń J., *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.
- Miśkiewicz B., *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996.
- Miśkiewicz B., *Profesor Andrzej Feliks Grabski o metodologii historii wojskowej*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2009, t. XI, s. 19–26.
- Miśkiewicz B., *Wprowadzenie do badań historycznowojskowych*, Poznań 2001.
- Miśkiewicz B., *Z problematyki warsztatu badawczego historyka wojskowego*, [w:] B. Miśkiewicz, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa–Poznań 1991, s. 54–66.
- Morawski K., *O Kazimierzu Morawskim. Ze wspomnień syna i kronik rodzinnych*, Kraków 1973.
- Näf B., *Eduard Meyers Geschichtstheorie. Entwicklung und zeitgenössische Reaktionen*, [w:] *Eduard Meyer. Leben und Leistung eines Universalhistorikers*, Hrsg. W.M. Calder III, A. Demandt, Leiden 1990, s. 285–310.
- Nowak T.M., *Z dziejów organizacji badań nad historią wojskową w Polsce Ludowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. XXX, s. 19–41.
- Pajewski J., *Uwagi o ocenie polskiej historiografii wojskowej*, [w:] *Materiały z konferencji naukowej historyków wojskowych w Poznaniu poświęconej problematyce metodologicznej w rozwoju polskiej historiografii wojskowej*, red. C. Łuczak, Poznań 1966, s. 88–91.
- Paret P., *Hans Delbrück on Military Critics and Military Historians*, „Military Affairs” 1966, vol. XXX, no. 3, s. 148–152.
- Polański T., *Rzym i narody na tle badań naukowych i doświadczeń historycznych ostatniego stulecia*, [w:] *Kazimierz Morawski (1852–1925). W służbie nauki i narodu*, red. R.M. Zawadzki, S. Stabryła, Kraków 2008, s. 39–50.
- Razin E., *Historia sztuki wojennej*, t. I (*Sztuka wojenna okresu niewolniczego*), przekł. I. Bukowski, Warszawa 1958.
- Siewierski T., *Warszawscy uczniowie Wacława Tokarza*, [w:] *Wacław Tokarz (1873–1937). Z Legionów Polskich na Uniwersytet Warszawski*, red. T.P. Rutkowski, T. Siewierski, Warszawa 2017, s. 213–229.

- Sikorski J., *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975.
- Sprawski S., *Ludwika Piotrowicza badania nad historią starożytną*, [w:] *Krakowskie środowisko historyczne XVI–XX w. Ludzie – idee – dzieła*, red. T. Gąsowski, J. Smołucka, Kraków 2018, s. 225–248.
- Woleński J., *Władysław Witwicki jako filozof nauki*, „*Filozofia Nauki*” 1989, R. VII, nr 3–4, s. 145–151.
- Zuziak J., *General Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.
- Żukowski P.M., *Uniwersyteckie kariery Mariana Kukiela w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Historia – Wojsko – Polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 106–158.
-

NOTKA O AUTORZE

Dr Michał Norbert Faszczka – adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Zainteresowania naukowe: republika rzymska, wojskowość rzymska, rzymskie prawo publiczne, społeczności zachodniego *Barbaricum*, recepcja antycznych koncepcji politycznych i militarnych, dzieje historiografii.

michal.faszczka@us.edu.pl

